Փ. Ասիա: — Ի կողմանս ինչ Պոնտոսի և Փ. Հայոց՝ որպէս յԱկն, գոն և Հայհոռոմ անուանեալք յունածէսք հայալեզուք:

33. ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ. ՈՒՍՄՈՒՆՔ. — Ի բանասիրական հրահանգս և յուսմունս՝ յետնեալ գտանի ազգս մեր 'ի սակս քաղաքական վիճակին, Թէպէտ և յառաջադէմ և քաջառու քան զայլս յարևելեայ ազգաց: Բայց 'ի բուն Հայաստան նուազ և աղօտ է լոյս ուսմանց, որ ոչ սակաւ բարգաւաճէ արդ յօտար կողմանս, 'ի Կոստանդնուպօլիս, 'ի Զմիւռնիա, յԱրմաշ, և այլն, յորս են վարժարանք. և 'ի հեռագոյն ևս վայրս, 'ի Տփխիս, 'ի Մոսկուա, 'ի Կալկաթա, 'ի Բարիզ և 'ի Վէնետիկ. ընդ որս և երկոքին մենաստանք Մխիթարեանց 'ի Վէնետիկ և 'ի Վիեննա սատարիչք են Հայ դպրութեանց. ոչ սակաւ օժանդակք են և Ս. Յակոբայ վանքն յԵրուսաղէմ, Շուշւոյ և Սիւնեաց առաջնորդարանքն 'ի Հայս: Վարժարանացն գործակիցք են յայժմուս 'ի բարգաւաճանս ուսմանց՝ օրագիրք ազգայինք, տպագրարանք, Թարգմանութիւնք գրոց և ուսումն օտար լեզուաց. որովք մարթ է ակն ունել առաւել ևս օգտի և բարգաւաճանաց՝ խոհական և զգոյշ հետևողութեամբ օտարաց, և քաջալեր և խաղաղասէր խրախուսանօք եկեղեցական և աշխարհիկ աւագ որերոյ ազգիս:

34. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱԺԻՆՔ. — Սկիզբն քաղաքական կենաց և վարչութեան Հայոց՝ ժամանակակից է հնագունիցն ազանց, երբ 2500 ամօք նախ քան զգալուստ փրկչին հաստատեալ 'ի Հայկայ, և տևեալ նահապետական և Թագաւորական իշխանութեամբք սուղ ինչ պակաս 3000 ամս, երկոքումբ հարստութեամբքն, Հայկազանց և Պարթևաց կամ Արշակունեաց. առ որովք 'ի 15 փոքր աշխարհս և պետութիւնս բաժանէին Մեծ Հայք, և 'ի 190 գաւառս (35), իսկ 'ի վիճակս յոլովս մանունս. որոց տեարք և վարիչք ընդ ձեռամբ նահանգապետացն կամ նախարարաց կային, և նոքա մերթ հնազանդեալք և մերթ սակաւ ինչ հարկելով Թագաւորին Այրարատոյ կամ Նահապետին Հայոց. և նա երբեմն ազատ և ինքնիշխան միապետ, և երբեմն 'ի հարկի կալով հզօր և տիեզերակալ Թագաւորացն Ասիոյ՝ Ասորեստանեայց, Մարաց և Պարսից, գամ մի և Յունաց: Յետ բառնալոյ հարստութեան Արշակունեաց (յամին 428), բարձաւ իսպառ միահեծան տէրութիւն Հայոց, և եկամուտ ազգք՝ Պարսք, Յոյնք, Արաբացիք, Թուրքք և Թաթարք կալան զմեծ մասն աշխարհին և ըստ իւրեանց օրինաց վարէին. բայց մինչև ցԺԱ և ԺԲ դարս տակաւին տիրէին և իշխանք Հայոց՝ գաւառաց գաւառաց. մանաւանդ 'ի Ժ և 'ի ԺԱ դարս, յորս Բագրատունիք, Արծրունիք և Սիւնիք զմեծ կէս աշխարհիս վարէին հայրենի օրինօք. յետ այնորիկ 'ի Սիւնիս և 'ի Խաչէն (որ է Արցախ) միայն մնացին պայազատք Հայկազանց՝ որք և մինչև 'ի մեր դար որդի 'ի հօրէ ժառանգութեամբ հրամայէին փոքունց վիճակաց և գիւղից, Մէլիք կոչելով պատուոյ անուամբ, յորոց գտանին ցարդ սակաւք ումանք: Յետ արշաւանաց Սէլճուկեանց և Թաթարաց 'ի ԺԱ–ԺԳ դարս, գրեաթէ իսպառ ընդ լծով օտարաց եկաց և կայ աշխարհս. մասն մի Պարսից՝ 'ի վաղուց հետէ, և մասն մի Օսմանեանց Թուրքաց՝ որք յաջորդեցին Սէլճուկեանց և Թաթարաց, և միւս մասն այժմ Ռուսաց, որք նախ զհիւսիսակողմն աշխարհիս կալան ժառանգելով զԹագաւորութիւնն Վրաց, և ապա յայսմ դարու հատին 'ի Պարսից զԱրցախ և զՈւտի, զՍիւնիս, զՓայտակարան և զմասն Այրարատոյ. և յՕսմանեանց զայլ մասն Այրարատոյ և զՏայոց. որով Պարսից մնան այժմ Պարսկահայք և մասն Վասպուրականի և Ատրպատականն Հայոց. իսկ Օսմանեանք ունին զարևմտեան և զմեծ մասն աշխարհին, զմասն Տայոց, զԲարձր և զԴ Հայս, զԱղձնիս, զՏարօն, զԿորդուս, զՄոկս զմասն Այրարատոյ և զմեծ մասն Վասպուրականի: — Եւ այսպէս զատանին սահմանք երեցուն ինքնակալ պետութեանցն 'ի Հայս. 'ի հիւսիսոյ արևմուից յԵգերաց մինչև ցԱրփա-կէօլ (18)՝ ընդ մէջ Տայոց և Այրարատոյ բաժանի Հայաստան ընդ Ռուսս և ընդ Օսմանեանս. Արփաչայ ձևէ զսահմանն ցխառնուրդ իւր յԵրասխ, Թողլով զաջակողմն կամ զարևմտեանն յՕսմանեանս, զարևելս 'ի Ռուսք. 'ի խառնրդոց Երասխայ իջանէ սահմանն ընդ հարաւ և դառնայ յարևելս առ Սինէկտաղ լերամբ (8) և առ Մասօք. որ անջրպետք արձանանան երեցուն պետութեանցն. ըստ ելից հիւսիսոյ Այրարատոյ Երասխ գետ իջեալ ձևէ զամենայն սահմանն Ռուսաց և Պարսից մինչև ցխառնուրդ իւր 'ի Կուր, զհարաւակողմն Թողլով սոցա յետնոցս. իսկ ըստ հարաւոյ Այրարատոյ իջանէ գիծ անջրպետութեան բաժնից Օսմանեանց և Պարսից, ընդ մէջ Պայէզիտոյ և Մակուայ, և ընդ մէջ երկուց ծովուցն Վանայ և Որմիոյ, ցՐէվանտըզ գաւառ Քրդաց և ցԶակրոս լերինս, ուր սպառին Հայք. ամենայն արևմտակողմն՝ Օսմանեանց գոլով վիճակ, և արևելքն Պարսից: Այսոքիկ այսպէս սահմանեցան և հաստատեցան յամին 1828 և 1829 յետ պատերազմաց Ռուսաց ընդ Օսմանեանս և ընդ Պարսս, և դաշնագրութեանցն յԱդրիանուպօլիս և 'ի Թիւրքմէնչայ (110). և Թէպէտ յայժմեան ժամանակիս 'ի վերստին գրգռել մարտի ընդ Ռուսս և Օսմանեանս՝ մնացան յերերաց սահմանս, այլ զի չև է իրացն հաստատութիւն առեալ, մեք ըստ առաջնոցն եդելոց բաժանմանց՝ յերիս զատուցանեմք զՀայաստան, յՕսմանեան կամ Թուրքահայք, 'ի Պարսկաստան՝ կամ Պարսկահայք, և 'ի Ռուսական կամ Ռուսահայք:

Այլ մինչև մտեալ 'ի նկարագիր նոցուն՝ կարգեսցուք զնախնեացն բաժանմունս գաւառաց, պատշաճեցուցանելով նոցին զայժմեան վիճակն, որքան և կարեմք: